

"בצל המגיפה": פרקטיקות ושימוש בחומרי מרפא במגיפות בעולם הקדום

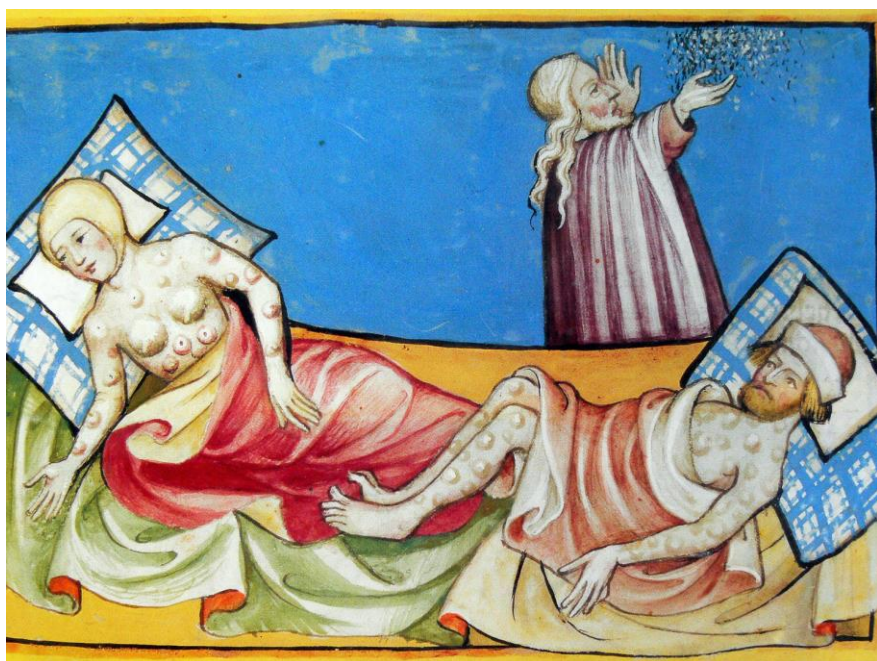
פרופ' אברהם אופיר שמש

המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

מטרת ההרצאה

- במהלך ההרצאה נדון בעולם המגיפות מהפן ההיסטורי והפרמקולוגי. נציג כמה חומרי מרפא וטכניקות ריפוי קדומות שהיו מקובלות עד למאה ה-19.

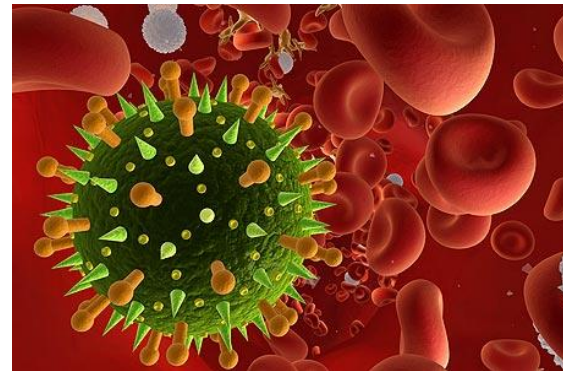

מגפות בעולם הקדום-רקע היסטורי

- מגיפות בהיקף גדול כמעט ונעלמו בימינו. המגיפה הפנדמית האחרונה שפקדה את העולם היא השפעת הספרדית בשנת 1918-1919.
- המוות בצל מגיפות מקומיות וכלל-עולמיות (פנדמיה) היה חלק בלתי נפרד מסדר היום המשפחתי והחברתי.
- למעשה, עד לגילוי החיידקים, הבנת אופני ההדבקה, מציאת תרופות (פניצילין) ופיתוח חיסונים, מתו מדי שנה מיליוני אנשים בכל העולם ממחלות זיהומיות מדבקות.

- האוכלוסייה בעולם העתיק סבלה משלל מגיפות כמו למשל אבעבועות שחורות, דבר, דיפתריה, טיפוס בהרות וטיפוס בטן, שפעת ועוד.

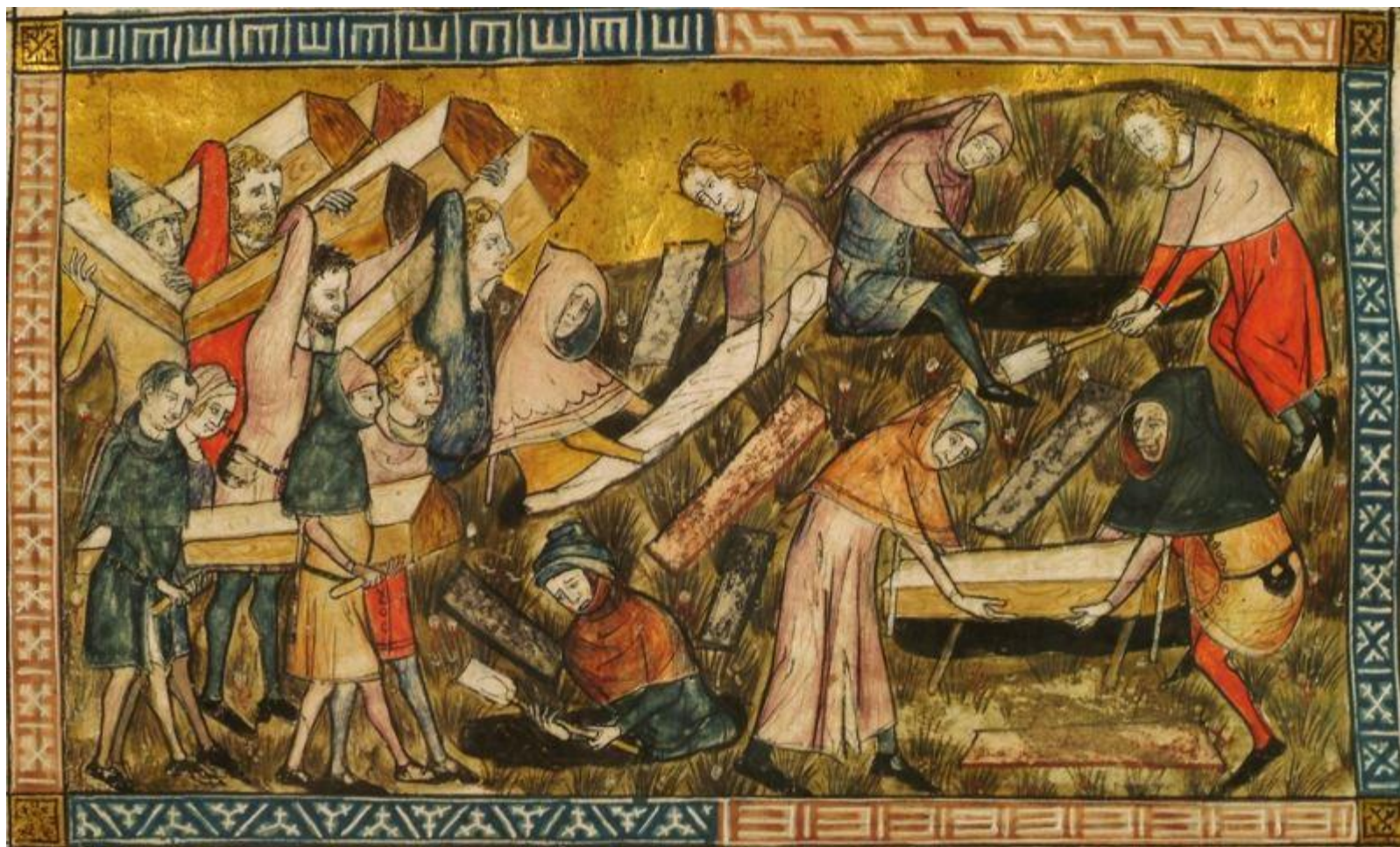
- כמה מגפות בולטות פקדו את האנושות, למשל: "המגיפה החיתית" מתקופת הברונזה המאוחרת (מאה ה-14 לפנה"ס); "המגפה היוסטיניאנית" (התקופה הביזנטית, אמצע המאה ה-6 לספירה ועד למאה ה-8); "המגיפה שחורה" או "המוות השחור" (המאה ה-14 לספירה), ובימינו: האבולה, איידס וסארס.

מהי מגיפה בעיני הקדמונים? כיצד מזהים אותה?

- בימינו משמעו של המונח "מגפה" היא התפשטות מהירה של מחלה בקרב בני אדם, על פי רוב, כהתפרצות פתאומית של מחלה זיהומית.
- המונח "מגפה" (או "נגף") במקרא מתייחס לפגעים (טבע, מלחמה) או למחלות קשות, לא בהכרח מדבקות, אך בדרך כלל מרובות חללים.
- "וַיָּשָׁב יִשְׂרָאֵל בְּשָׁטִים וַיַּחַל הָעָם לָזְנוֹת אֶל בָּנוֹת מִזֹּאֵב... יְהִיוּ הַמִּתִּים בַּמִּגָּפָה אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אֶלֶף" (במדבר כה, א-ט)
- "איזהו דבר? עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דבר פחות מכאן אין זה דבר" (תענית ג, ד).
- "שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא, מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו ... מיתה רעה. מאי היא? א"ר נחמן: אסכרה" (יבמות סב ע"ב)

אנשי העיר טוֹרְנָה, בלגיה קוברים את קורבנות המוות
השחור. מניאטורה משנת 1352 לערך

השקפות קדומות על מקור המגיפות

- כאמור, הקדמונים לא הכירו את אופן ההדבקה על ידי חיידקים, והם אחזו בהשקפות דתיות ורפואיות שונות באשר למוצא המחלה ואופן העברתה.
- בממסד הדתי ראו במחלות ובמגיפות עונש משמים ואילו ההשקפה הרפואית שרווחה היתה שבזמן מגיפה שורר "אוויר רע" (Miasma, במקורות היהודים: 'עיפוש'). מקור המונח Virus (בעברית: נגיף) בלטינית ומשמעו "רעל".
- "מגיפה לילית": תהלים צא ו: "מִדְּבַר בְּאֶפֶל יִהְיֶה מִקֶּטֶב יִשׁוּד צְהָרִים"

כיצד התמודדו עם מגפות בעולם הקדום?

- בפועל בעת העתיקה ובימי הביניים לא היו ידועות דרכי טיפול יעילות במגיפות.
- ההתמודדות עם מחלות זיהומיות בעולם הקדום כללה מספר שיטות בולטות:
- א. **בידוד והסגר של החולים** – "תנו רבנן: דבר בעיר כנס רגליך שנאמר ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר ואומר (ישעיהו כו, כ) לך עמי בא בחדריך וסגור דלתיך בעדך" (בבא קמא ס ע"ב).
- ר' דוד סילוה (ירושלים, מאה ה-18): "וגם אומות העולם מאמינים בזה, כאשר עושים בכל ערי איטליה הלאזארטו [=הסגר לחולים] הידוע מפני חשש המגפה".
- ב. **בריחה מהעיר** – בעולם הנוצרי פעולה זו היתה אסורה והיה צורך להתירה על ידי כינוס של אנשי כמורה בכירים. היהודים העדיפו לברוח אל הכפרים ולא ראו בכך בעיה. המוסלמים האמינו שאסור לברוח בשל החובה להישאר ולדאוג לחולים.
- ג. **שימוש בשיטות ובחומרי מרפא** - קונבנציונליים ומאגיים, תפילות, קמיעות וכדומה.

הפרמקולוגיה של המגיפה

קטורת

- הבערתם של חלקי צמחים לשם הפקת ריחות (טובים או רעים) הינה טכניקה קדומה ביותר.
- בתקופת המקרא שימשה הקטורת במסגרת הפולחן שבמשכן, ולמיגור מגיפות.
- בתקופת חז"ל נהגה הקטרה כטכניקה פולחנית במסגרת בית המקדש השני ולצרכי חולין יומיומיים, כגון להפגת ריחות רעים בבתים, לבישום בגדים ולמטרות מאגיות.

קטורת ועישונים בעת מגפה

- קטורת נגד מגיפה במקרא:
- וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: הֲרִמּוּ מִתּוֹךְ הָעֵדָה הַזֹּאת וְאָכְלָה אֹתָם כָּרָגַע וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֹהֲרֹן קַח אֶת הַמִּחֻתָּה וְתֵן עָלֶיהָ אֵשׁ מֵעַל הַמִּזְבֵּחַ וְשִׂים קִטְרֶת וְהוֹלֵךְ מִהֲרָה אֶל הָעֵדָה וְכַפֵּר עֲלֵיהֶם כִּי יֵצֵא הַקָּצֶף מִלִּפְנֵי יְקֹוֹק הַחַל הַנֶּגֶף: וַיִּקַּח אֹהֲרֹן כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה וַיֵּרָץ אֶל תּוֹךְ הַקָּהָל וְהִנֵּה הַחַל הַנֶּגֶף בָּעָם וַיִּתֵּן אֶת הַקִּטְרֶת וַיִּכְפֹּר עַל הָעָם: וַיַּעֲמֵד בֵּין הַמֵּתִים וּבֵין הַחַיִּים וַתַּעֲצֹר הַמִּגָּפָה: וַיְהִי הַמֵּתִים בַּמִּגָּפָה אַרְבָּעָה עָשָׂר אֶלֶף וּשְׁבַע מֵאוֹת מְלֻבֵּד הַמֵּתִים עַל דִּבְרֵי קִרְח (במדבר יז, ט-יד)
- הקטורת כטכניקה שמיימית – הנרטיב של המדרש
- כיצד פועלת הקטורת? פעולת חיטוי אנטיספטית או סגולה?
- מה הכילה הקטורת של אהרון?

מרשמי קטורת בעת מגיפה

רבי דוד בן זימרה (מצרים וארץ ישראל, מאה ה-16) :

- "לקטור את הבית בלבונה בזמן הדבר רחמנא ליצלן כמו שאנו נוהגים מותר דמעשיו מוכיחים עליו" (שו"ת רדב"ז, ח"ג, סימן תה).

רבי שבתאי ליפשיץ, "סגולות ישראל", שיצא לאור במונקאטש בשנת תרס"ה

- "טוב לקטר הבית והחדרים ובתי כסאות בעשבים וסממנים הנותנים ריח טוב כגון שאללוויא"ה [=מרוה, *Salvia*] מיענטק"ה [=נַעֲנָה, *Mentha*] וכיוצא בהם. וגם יאלליווי"ץ [=שרף של ערער, *Juniperus*], לבונה זכה, קרן צבי, קרן תייש, קרן של איל, קליפות של תפוחים חמוצים. והרב הרופא המומחה כבוד מהר"י צהלון ז"ל כ' [תב] לקטר באלו העצים הטובים הנמצאים באפטיק [=בית מרקחת] צינובר"ה [=שרף של אורן הצנובר, *Pinus pinea*] לאפר"י [?] ראזמייר"ו [=רוזמרין, *Rosmarinus officinalis*] וגם לקטר עם עשב הנקרא ריט"א [=פיגם, *Ruta*]. ואם אין כולם מצוים אצלו יקח מן הבא בידו ומצוי בעירו. אמנם טוב מאוד להדר אחר כלם [...] [ו] בבבוקר בקומו ממטתו יזרוק חומץ חזק על גחלי אש ויריח בקיטור העולה".

רבי חיים פלאג'י (איזמיר מאה ה-19)

- "עשב הרוד"ה אם תעקרנה קודם הנץ החמה עם דינר זהב הוא סגולה נפלאה להריח בה תמיד או לעשן בו וגם לתלות על הצואר" (רפואה וחיים, יח ע"ב)

הפרשות גוף

- רבי חיים ויטאל (א"י, מאות ה-16-17):
 - לצד תזונה נכונה, תליית אבני חן כסגולה נגד מגיפות והרחה בבשמים למניעת עיפוש האוויר, ממליץ הרב ויטאל על טיפול תרופתי, הכולל שתיית השתן של האדם עצמו מיד עם קומו בבוקר או נטילת מרקחת רפואית ('מעג'ון') לטיפול בנפגעי מגיפה, המורכבת משומשום, פיגם, צואת כלב לבנה, דבש ושתן של החולה (רפואה מעשית, עמ' 75).
- רבי חיים דוד אזולאי (חיד"א, ירושלים 1724–ליוורנו 1806):
 - "בזמן הדבר ב"מ נראה דשרי [=מותר לשתות שתן] כי לב אדם הולך וצוער באימה רבה. ומסורת בידינו שזו רפואה אמיתית דרך טבע וחכמי הרפואה מהרמב"ם ז"ל ואדם זה בוטח וסמוך לבו על רפואה זו. ואם לא ישתה מורה לו יעלה פן יפגענו ח"ו" (שו"ת יוסף אומץ, סימן מ).
- רבי חיים פלאג'י (איזמיר, מאה 19):
 - ממליץ בשעת מגפה לשתות את מי רגליו של החולה או לאכול צואה מיובשת כשהיא מעורבת עם בשמים (רפואה וחיים, עמ' לו).

"Plague doctor" (*Medico della Peste*)

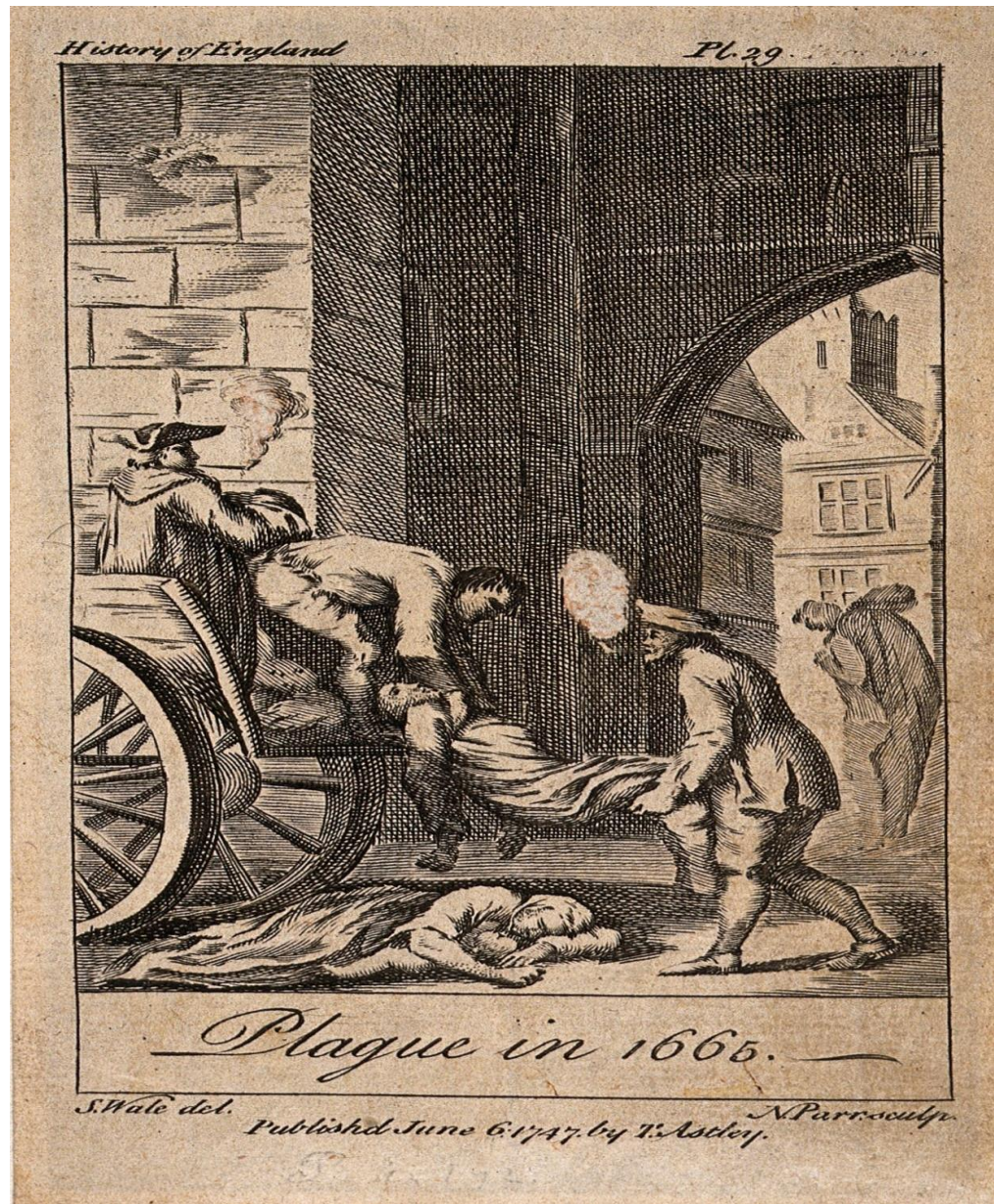

ה"מקור" הכיל חומרים ארומאטיים
שונים: ערער, אמבר, עלי ורדים,
ליקווידמבר, נענה, מסמרי ציפורן,
מור.

הטיפול בדבר בובובני כלל הקזת
דם, הנחת עלוקות או צפרדעים על
הבלוטות

עישון טבק, המגיפה בלונדון, מאה 17

Plague hospital in Hamburg. Copper engraving, coloured, 1750, by Philipp Andreas Kilian (1714-1759)

סוגי דבר

דבר הבלוטות, דבר ריאתי (פנאומונית), דבר ספטי
(דם)

Bubonic plague

Septicemic plague

Pneumonic plague

דבר הבלוטות, דבר בובוני (*Bubonic plague*) מצד ימין: נקרוזה (necrosis) - מוות של תאי גוף

חולדה-פרעוש-חיידק (מתג)
Yersinia pestis (formerly: *Pasteurella pestis*)

